

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԱՍԱՆԵԱՆՑ¹

Պրոֆ. Կրիմսկու

Պերոգի թագաւորութեան վերջին տարիներում, ինչպէս տեսանք Կրիմսկուց, հայաստանը ապստամբուել էր: Այս երկրորդ կրօնական պատերազմն էր Պարսից դէմ և ապստամբութեան դրօշակը պարզել էր դարձեալ Մամիկոնեան իշխաններից մէկն՝ քաջ Վահան Մամիկոնեանը: Սորա քաջագործութիւնների նկարագիրը և պատերազմների մանրամասնութիւնները անմահացրել է Ղազ. Փարպեցին իւր հայոց պատմութեան էջերում, ուր հեղինակը թէև շատ զարմանալի, մինչև անգամ անհնարին դէպքեր է պատմում իւր սիրեցեալ դիւցազնի կեանքից, (չմոռանանք, որ Ղազարը Վահանի մանկութեան խաղերի ընկերն է եղել և նորա ու նորա եղբայրների հետ միասին սնուել է Վրաց իշխան Աշուղայի տանը, Վահանի մօր խնամակալութեան տակ) բայց այնուամենայնիւ նորա շուայլած գովասանքներից շատը արժանահաւատ պիտի լինի, քանի որ դարձրած են Մամիկոնեան իշխանի հասցէին. վստն դի Մամիկոնեան տոհմը մի բացառիկ դեր է խաղում հայոց պատմութեան մէջ: Յայտնի է, որ մեր հին իշխանական բազմաթիւ ցեղերի մէջ նշանաւոր և առաջնակարգ տեղ էին զբաւում չորս հետևեալ տոհմերը՝ Սիւնեաց, Արծրունեաց, Բագրատունեաց և Մամիկոնեանց: Վերջինը չորրորդ դարուց սկսեալ մինչև իններորդը, երբ Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուամբ վերջացաւ այս հռչակաւոր տոհմը, նոքա անդրդուելի հաւատարմութեամբ ծառայեցին նախ՝ Արշակունի թագաւորներին և ապա հայաստանի ժողովրդին, նուիրելով սորան իւրեանց բնատուր զինուորական քանքարը, ոյժը, կարողութիւնը, կալուածքը և մինչև անգամ կեանքը. մինչդեռ միւս իշխան ցեղերը. անծնական փառամոլու-

Թիւնից կուրացած՝ ծգտում էին Թագաւորական պատուին և, վերջապէս, Մամիկոնեանների անհետանալուց յետոյ, յաջողեցան ուրոյն Թագաւորութիւններ հիմնել իրանց նահանգներում, որոնց տխուր վերջը յայտնի է:

Վահան Մամիկոնեանը շարդելով Պարսից փոքր զնդերը, հասկանալի է, որ չէր կարող դիմադրել մեծ յոյժերին և եթէ, ըստ Փարպեցու, Վաղարշ Թագաւորը ընդունեց Վահանի երեք պայմանները, հայաստանը ապստամբութեան վերջ դնելու դիտաւորութեամբ, այժմ, ինչպէս պարզուում է Պարսից պատմութիւնից, նա այդպէս վարուեց 'ի հեռուկս իւր դրան մեծամեծների և մոգերի, որոնց իշխանութիւնը չէր կարողանում այլևս համբերել:

Նոր Թագաւոր, երիտասարդ Կաւատ I այնքան էլ յօժար չէր ենթարկուելու դրան աւագանուն, որ զահ բարձրացրեց նորան և վնռեց Թուրացնել հոգեւորականութեան և տոհմային ազնուականութեան յոյժ մի նոր և շատ վտանգաւոր միջոցով: Բանն այն է, որ նորա ժամանակ Իրանում ժառեց մազդակականների կրօնական-համայնական աղանդը: Նորա հիմնադիր Մազդակի (ըստ Պարսից սխալ արտասանութեան «Մօժէկ») եռանդոտ քարոզիչը ուսուցանում էր, թէ Աստուած բոլոր մարդոց հաւասար է ստեղծել և եթէ ոմանք ունին աւելի գոյք, և կանայք, քան թէ ուրիշները կամ աւելի իշխանութիւն, դա հակառակ է արդարադատ Աստուծոյ կամքին, որ Մազդակի կարծիքով չէ թոյլ տալիս մինչև անգամ կենդանիներ մորթել կերակուրի համար. այս պատճառով Մազդակ պահանջում էր յանուն Տիրոջ արդարութեան, որ մարդիկ, որոնք ունին հարստութիւն և շատ կանայք, բաժանեն իւրեանց հարստութիւնը և կանանց չքաւորների հետ, որ չունին ոչ այս, ոչ այն. բարիքների հաւասար բաշխման համար, հարկաւոր է ոչնչացնել անձնական սեպականութիւնը, սահմանել կոմունիստական—համայնական տիրում և ընտանիքին վերջ դնել: Մազդակ շատ հետևողներ ունեցաւ հասարակ ժողովրդի միջից: Կաւատ I խրատուսեց աղանդը և աղանդաւորները սկսան դորժով կոմունիստական բաժանումը իրագործել հարստութեան և կանանց վե-

րաբերութեամբ: Նոյն համբերողութեամբ Կաւատ I վերաբերուած էր քրիստոնեաներին և Սելւկիոս կաթողիկոս Ակակիոս (484—496) թարգմանեց նորա համար ասորերէնից պեղելի լեզու «Իստողութիւններ հաւատի մասին»:

Վերջապէս հոգեւորականութիւնը և աւագանին միացան, տապալեցին Կաւատ I-նին և բանտարկեցին. իսկ թագաւոր կարգեցին նորա եղբօր Ջամասպին (496): Բայց Կաւատին, շնորհիւ նորա հաւատարիմ կնոջ, որ մօտ յարաբերութիւնների մէջ մտաւ պահապանների հետ, յաջողեցաւ փախչել բանտից չեփթաղների մօտ, որոնց թագաւորը ուրախութեամբ ընդունեց նորան, տուեց իւր դուստրը կնութեան և Կաւատ բարբարոսների զօրքի օգնութեամբ (498—499) խլեց Ջամասպից իւր զահր: Դրան աւագանին ենթարկուեց խիստ պատժի. Բայց մազդակականների հետ փորձերը չշարունակեց Կաւատ I, ընդհատեց, երեսուն տարիներից յետոյ, արդէն իւր կեանքի վերջերում, Կաւատ I-ը համոզուեց, որ Մաղդակի վարդապետութիւնը, չնայած նորա բարձր տեսական գաղափարականութեան, սպառնում է խախտել հասարակութեան հիմքերը և ձեռնամուխ եղաւ (528—529) արիւնայից կոտորածներով առաջն առնել աղանդի տարածմանը և ընդ ամին կոտորածները զեկալարում էր թագաժառանգ Խոսրովը:

Կաւատին ցանկալի էր վարձատրել չեփթաղների օգնութեան համար, բայց դանձարանում դրամ չկար. նա իւր հալեացքը դարձրեց դէպի Բիւղանդիոն, ուր թագաւորում էր Անաստաս I-ը (491—518): Կաւատի բարեկամութիւնը չեփթաղների հետ և երաշխաւորեալ ապահովութիւնը Իրանի սահմանների արևելքից, ակներև է, որ Կաւատ I-ից կարող էր ըսկսուել պատերազմների մի նոր դարապուլիս Հռովմայեցւոց արևելեան կայսրութեան դէմ, որի յարաբերութիւնները Պարսկաստանի հետ հինգերորդ դարում խաղաղ էին. այս պատերազմները, ինչպէս կտեսնենք յետոյ շարունակում են ընդհատումներով մի ամբողջ ու քառօրդ դար, երկու պետութիւններն էլ ուժասպառ անելով, թեթեւացնում մահմեդական-Սրաբացիներին Իրանի և Բիւղանդիոնի արևելեան երկիրների նուաճումը:

Կաւատ I-ին պատերազմ Բիւզանդիոնի հետ սկսուեց 502 թ. յաշող արշաւանքով Հայաստան. յետոյ էլ Պարսից պատերազմական զործողութիւնները լաւ էին ընթանում, բայց հիւսիսային բարբարոս չոնների արշաւանքը Իրանի վրայ հարկադրեցին Կաւատին 506 թ. հաշտութիւն խօսել Անաստաս կայսեր հետ: Մինչև Անաստասի մահը (518 թ.) խաղաղութիւնը չխանգարուեց, թէև կայսեր շինած Դարա ամրոցը բուն սահմանների վրայ, Մծբինի հանդէպ, ախորժելի չէր Պարսից. սակայն նոցա զոռոզութիւնը ընկնւում էր այն զիտակցութեամբ, որ բիւզանդացիք պարտաւորուեցան իւրաքանչիւր տարի հատուցանել, ինչպէս առաջ, մի որոշ գումար ամրոցների պահպանութեան համար կովկասում: Յուստինոս I (518—527) վերջ դրեց այդ հարկի վճարմանը և պատերազմը նորից ծագեց և Կաւատը I-ը պատուիրեց իւր հեթանոս Արաբացիներին աւարառութիւններ կատարել բուզանդացւոց ասորական սահմաններում, քրիստոնէայ Արաբացւոց երկրում: Բիւզանդացիք իրանց կողմից յաղթանակով մտան պարսկական Հայաստան: Կաւատ I բանակցութիւններ սկսեց Յուստինոսի հետ, աչքի առաջ ունենալով դահի ժառանգութեան խնդիրը. նա ցանկանում էր, որ Յուստինոսը որդեգրէ նորա սիրեցեալ որդի Խոսրովին (դա կարտայայտուէր Խոսրովի տիտղոսում՝ «կայսեր որդի») և այդ կերպով, Խոսրով տիտղոսասէր պարսիկների աչքում արժանաւորագոյն ժառանգը կհանդիսանար: Բանակցութիւնները անհետևանք անցան և պատերազմը նորոգուեց նախ քան Յուստինոսի մահը (527 թ.): Բայց ամենամանր արիւնհեղութիւնը վերաբերում է զառամեալ Կաւատի և նոր կայսեր—հուլակաւոր Յուստինիանոսի (527—565) պատերազմի շրջանին. բիւզանդացւոց կողմից քաջ հանդիսացաւ երևելի սպարապետ Բելիզարիոս. իսկ Պարսից—Հիրայի արաբական թաղաւոր Միւնզիռ III (505—554): Պարսկաստանից աւատական կախումն ունեցած Հերայի (հեթանոս) թաղաւորութեան Արաբացիների և Բիւզանդիոնի Հասսանեան (քրիստոնէայ) աւատական թաղաւորութեան Արաբացիներին մէջ անհաշտ առեւտրութիւն էր տիրում, որ յատուկ է Արաբացիներին միմեանց վերաբերութեամբ: Նախ-

ընթաց V դարու կիսում այս երկու արաբական թագաւորութիւնների միջի տարածութեան վրայ Նաշդայում և Բակրո-Տաղլիբեան երկրում (այն է՝ Արաբիայի կենդրոնում և Հիւսիս-արևելքում) զոյացաւ մի երրորդ արաբական թագաւորութիւն, ոչ պակաս զօրաւոր վանք Հիրեան և Հասսանեանը (Гассанское и Аῦрское)։ զա Կինդիական պետութիւնն էր, հիմնուած իշխան Խոփոի ձեռքով, որ շատ նեղացնում էր Հիրայի Լախմերդներին։ Կինդերորդ դարու վերջից Կինդիական թագաւորութիւնը թուլացաւ ծագած երկպառակութիւնների շնորհիւ և մեծ երկիւղով էր վերաբերւում դէպի Հիրա։

Անաստաս կայսրը (491—518), որի դէմ Կաւատ I պատե-րադմ հրատարակեց, փրկանք էր վճարում (503) Կինդիական թա-գաւոր Սաուխին (Սոփոի թոռան) այն պայմանով, որ նա չը-յարձակուի Ասորիքի վրայ, այլ պատերազմի Պարսից աւատա-կան հիրացիների դէմ։ 259-դ տարին բախտաւոր եղաւ Հիրա-ցիների համար այդ տարին երկար խուսափումներից յետոյ կին-դիական Սաուխ թագաւորը ընկաւ Հիրայի արքայ Միւնդրու III-դի ձեռքը և սպանուեց։ Նոյն տարին Կաւատը I-ը հրամայեց Միւնդրու III-ին արշաւել Ասորիք, առելի Հասսանեան թագա-ւորութեան երկիրը։ Միւնդրու III յօժարութեամբ հնազանդուելով (529), լաղթանակով գնաց նուաճեց բոլոր Ասորիքը մինչև Անտիոք և գերի տարաւ շատ մարդիկ՝ փրկանք ստանալու նպատակով։ Նորա խորհրդով ինքն Կաւատն էլ դիմեց դէպի Ասորոց երկիրը (531), ուր Պարսիկները համարեա թէ երեք դար չէին մտած. մոլե-ռանդ հալածանքը Ասորիքում շատ տարածուած և տիրապետող-մօնօքիդիտ հաւատի դէմ, որ յարուցել էր Յուստինոս I կայսրը (նա 519 թ. տապալեց ու տարազրեց 55 ասորի մօնօքիդիտ եպիսկոպոսներ) և շարունակեց Յուստինիանոս I, չլատում էր Բիւզանդացւոց զօրութիւնը Ասորիքում և դիւրացնում Պարսից լաղողութիւնը։ Սակայն Բելիզարիոսը քաջութեամբ յետ մղեց պարսկական զօրքը։ Ինչ որ վերաբերւում է Միւնդրու III-ին, պէտք էասել, որ նորան աւելի դժուար էր ընկճել, քան Պարսիկներին։ Այս պատերազմասէր հեթանոսը կէս դար ասորա-բիւզանդական քրիստոնէից սարսափն էր և այնպիսի վայրենի

կատաղութիւն ցոյց տուեց, որ զբաւելով մի կուսանաց վանք, 400 միանձնուհիք մի օրում զոհ բերեց Օզգա դիցուհուն: Առանց ուշադրութիւն դարձնելու այն հանգամանքի վրայ, թէ Պարսկաստանը պատերազմի մէջ է արդեօք Բիւզանդիոնի հետ, թէ՛ խաղաղութեան, Միւնզըռը անընդհատ շարունակում էր իւր արինանիղ յարձակումները Բիւզանդիոնի ասորի հպատակների վրայ մինչև, վերջապէս, շատ պատերազմներից յետոյ 554 թ. ընկաւ ճակատամարտում բիւզանդական Արաբացիների թագաւոր խալիֆ Վ Իբնչաբայի դէմ կռուելիս, որին Միւնզըռ III առաջ քանիցս ջարդել էր և նորա որդուն դարձեալ զոհել Օզգա դիցուհուն: Բայց այդ միջոցին Կալատ I-ը վաղուց արդէն մեռած էր և Պարսկաստանում թագաւորում էր նորա երեւելի որդի Խոսրով Անուշ-ըռուան»:

Վերը մենք տեսանք, որ Պարսից Վաղարշ թագաւորը կատարեց Վահան Մամիկոնեանի պահանջները, կրօնական ազատութիւն տուեց հայերին. Վահանին նշանակեց նախ՝ սպարապետ Հայոց, ապա պարսիկ Անդեկան մարդպանի բարեխօսութեամբ, ինչպէս վկայում է Ղ. Փարսեցին, հայաստանի մարդպան: Կորովի Մամիկոնեանի խելացի վարչութեան օրերում ալէկոծուած երկիրը խաղաղացաւ. նախարարները և իշխանները պատկառում էին Վահանի առաջ, ականատես լինելով այն բարձր պատիւներին, որոնց նա արժանացել էլ Պարսից թագաւորի կողմից: Հայաստանի հարկերը մարդպանը ինքն էր հաւաքում և ուղարկում Պարսկաստան՝ ի նշան հպատակութեան: Բայց ահա 489 թ. Պարսից դրան մեծամեծները և մոլեռանդ մոզերը դժոխքի լինելով Վաղարշից, կուրացրին և տապալեցին նորան և զահի նստացրին Կալատ I-ին: Սա պատերազմ սկսելով Բիւզանդացւոց դէմ, յանկարծ ժտաւ հայաստան (502) և ոտնակոխ արեց իւր նախորդի և հայերի մէջ կնքած խաղաղութեան դաշն: Վահան, բնական է, որ անմիջապէս գէնքի դիմեց և մի քանի ընդհարումներից յետոյ Պարսից զօրքերի հետ, Կալատ խաղաղութիւն խօսեց և օգնական գնդեր ստանալով Վահանից նորա եղբոր Վարդ Մամիկոնեանի սպարապետութեամբ, խաղաց դէպի Միջագետք և նուաճեց Շմիր և այլ քաղաքները. (Չամչեան.

Խրախճ. պատ. էջ. 169): Վահան այնուհետև մեռաւ ծերութեան հասակում 510 թ. և նորա տեղ Հայաստանի մարզպան հաստատուեց Կաւառից Վարդ Մամիկոնեանը: Սահաղիւ չորս տարի միայն վարեց իւր իշխանութիւնը*: Անհեռատես և նախանձոտ հայ իշխանները, երեւի, երկիւղ կրելով, թէ մի գուցէ մարզապանութիւնն էլ սպարապետութեան նման ժառանգական դառնայ Մամիկոնեան տոհմի մէջ և այսպէս տակաւ առ տակաւ Մամիկոնեան նոր հարստութիւն դոյանայ, որ առհասարակ վայելում էր հայ ժողովրդի առանձին սէր ու յարգանքը, դիմեցին իւրեանց սովորական մատնութեան և ամբաստանեցին Վարդին Պարսից դրան առաջ և Կաւառ նորա փոխարէն Բուրդան պարսկին մարզպան ուղարկեց Հայաստան (515—518): Նորանից լետոյ նոյն Կաւառը նշանակեց Մժէժ Գնունուն (518—548), որի երեսուն տարուայ մարզպանութեան միջոցին Հայաստանի խաղաղութիւնը, համարեա, չխանգարուեց: Ապա միմեանց ետեից եկան իբր մարզպաններ՝ Դենշապուհ (548—552), Վշնաս-Վահրամ (552—558), Վարադդատ (558—564), լետոյ Սուրէն-ճիհր (564—572): Սերէոսի վկայութեամբ, Խոսրով Անուշ-ըռուանի Թադաւորութեան 41-դ տարին, այն է 572 թ. Վարդան Մամիկոնեան**, հայոց նախարարների միաբանութեամբ ապստամբուեց Պարսից դէմ, սպանեց Սուրէն մարզպանին և բանակցութիւններ սկսեց Յունաց կայսեր Յուստինոս II (565—278) հետ, կայսերական զօրքերի օգնութեամբ Հայերը դիմեցին դէպի Դուին, քաղաքը առին, և Պարսից զօրքերին այնտեղից հալածեցին: Սերէոսը նոյն դէպքում Յուստինոս II-րդ անունը չէ տալիս, այլ ասում է միայն «Թադաւորն Յունաց». բայց նայելով նորա ժամանակագրութեանը, դժուար չէ գուշակել, որ «Թադաւորն Յունաց» Յուստինոս II-դն էր: Ձածչեանը լիշում է այս անունը, միայն Վարդան II-րդ Մամիկոնեանի ապստամբութիւնը դնում է 570 թ. տարբերութիւնը երկու տարի է միայն: Վարդան II Մամիկոնեան (572—578) Յունաց օգնութեամբ կառավարեց Հայաստանը, որ նախարար-

* 510—515 ըստ Ձածչեանի:

** Որդի Վասակի և Թոռն Վարդ Մամիկոնեանի. Մ. Շ.

ների անմիաբանութեան պատճառով, դարձեալ ընկաւ Պարսից իշխանութեան տակ. եկաւ նոր պարսիկ մարդպան Ճիհրվղոն (578—583), Որմիղդ IV-ի կողմից: Հետեւեալ տասն տարի (583-ից մինչև 593) յայտնի չէ թէ որ մարդպանի ձեռքով էին կառավարում Հայաստանը Որմիղդ IV-ը (579—590) և Պոսրով II-ը Ապրուէզ (590—628), միայն 593 երկրի մարդպան կարգուեց Պոսրովից բազմայաղթն Սմբատ Բազրատունի (593—601), մի նոր պայծառ աստղ ապագայ թագաւորական հարստութեան, որից լետոյ հայ նախարարների խնդիրքով հաստատուեց Դաւիթ Սահառունին (601—625). որ, սակայն, վերջը, զգուած հայ իշխանների մատնութիւնից՝ հեռացաւ Կ. Պօլիս և ջորա տեղ նշանակուեց Վարադտիրոց Բազրատունի, որդի բազմայաղթ Սմբատի. սա երկար չմնաց իւր պաշտօնում և երկիւղ-կրելով հայ իշխանների և Պարսից ռանձգութիւններից, հեռացաւ իւր ընտանիքով դէպի բիւզանդացւոց սահմանները: Այդ ժամանակների հերակլ կայսեր փառաւոր յաղթութիւնների համբաւը տարածուել էր Ասիայի ամեն կողմերը. իսկ Սասանեանց հարստութիւնը արդէն խոնարհում էր դէպի անկումն. հայ նախարարները խնդրեցին կայսրից կրկին Դաւիթ Սահառունուն կառավարիչ նշանակել Հայաստանի վրայ. Դաւիթ կիւրապաղատ հաստատուեց հերակլից. բայց երեք տարուց լետոյ նոյն նախարարները մերժեցին նորան և երկիրը կորուսին: Միայն Թէոդորոս Ռշտունի քաջ զօրավարն էր, որ, ըստ Սեբեոսի «կազմէր զգաւրս իւրոյ կողմանն հանապազ և զգուշանայր զտիւ և զգիշեր ըստ իւրոյ քաջ իմաստութեանն, ոչ սակաւ աւելիրս զորժէր ՚ի թշնամեացն: Եւ շինեալ զԱղթամար կղզի՝ անդ ապրեցուցանէր զբաղում զաւառս» (էջ. 103):

Սակայն հեռու Արարիայի տօթ անապատներից թուխպու և չարագուշակ ամպեր էին կուտակուում Հայաստանի զլխին և Թէոդորոս Ռշտունին լինէ կարող էր անել դոցա դէմ իւր սակաւածեռն զնդով, երբ միւս իշխանները իրանց անձնական հաշիւներով էին ժամանակը վատնում. նոցա ի՞նչ փոյթ, որ երկիրը շուտով դժոխք է դառնալու և իրանց կուլ տալու: